

В І Д Г У К

офіційного опонента доктора психологічних наук, професора

Яковлевої Світлани Дмитрівни

на дисертацію Вовченко Ольги Анатоліївни

«Феноменологія емоційного інтелекту підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку», подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.08 – спеціальна психологія

Характерною ознакою сучасних змін в освітній сфері України, зокрема в спеціальній психології є її реформування в контексті особистісно орієнтованої парадигми, раннього втручання, забезпечення повноцінного входження школярів з порушеннями інтелектуального розвитку в систему суспільних відносин, зосередження уваги на таких наукових проблемах та категоріях як саморегуляція особистості, самосвідомість особи з порушеннями інтелектуального розвитку, самоконтроль, особливості поведінкових реакцій та їх регуляція, життєві компетенції, емоційний та соціальний інтелект, емпатійність тощо. Застарілими стають поняття виховання у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку виключно соціально-побутових навичок, адаптації поведінки дітей з порушеннями до соціальних стандартів чи зведення роботи психолога в спеціальному освітньому закладі до психологічної корекції агресивних станів, делінквентної чи девіантної поведінки.

Особливо незахищеними на сьогодні є діти та підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку. Широкий діапазон досліджень проблем їх навчальної діяльності, професійно-трудової реабілітації, соціалізації, не вичерпує оптимальних засобів подолання тих труднощів з якими зіштовхується особистість на етапі пубертатного розвитку та і у подальшому житті. Одним із альтернативних засобів вирішення проблем життєдіяльності таких підлітків і є дослідження їх емоційної сфери: сприймання і розуміння

своїх емоцій, почуттів, переживань; розуміння емоцій інших; регуляція агресивних та делінквентних проявів поведінки; зменшення рівня сугестивності, формування емпатії, зменшення алекситимічних проявів емоційної сфери та багато іншого.

Проблема наукової категорії «емоційного інтелекту» поведінки підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку є вкрай актуальною у контексті динамічних соціокультурних та економічних суспільних змін, оптимальне вирішення якої передбачає інтеграцію наукових підходів та прикладних стратегій. Особливої уваги потребує вирішення проблеми формування емоційного інтелекту щодо агресивної поведінки досліджуваних підлітків. Водночас, недостатня узгодженість методологічних позицій у забезпеченні формування емоційного інтелекту особистості з порушеннями розумового розвитку детермінує низку невирішених в прикладному аспекті розроблення ефективних технологій щодо її формування.

Актуальність дисертаційного дослідження Вовченко О.А. обумовлена також вибором вікової категорії дітей із порушеннями інтелектуального розвитку, що охоплює ранній підлітковий та старший підлітковий вік, який є складним перехідним періодом та потребує досліджень різних його аспектів: фізіологічного, психологічного, педагогічного, соціального. Дисертанткою обґрунтовується необхідність вивчення емоційного інтелекту саме у перехідний період, коли дитина переживає вікову кризу, перехід від стану дитинства до дорослості, і потребує особливої психологічної допомоги і супроводу емоційної, поведінкової, комунікативної, мотиваційної сфер.

Найбільшу складність психологічного супроводу у підлітковому віці особистості з порушеннями інтелектуального розвитку викликає поведінкова та емоційно-вольові сфери. За останнє десятиліття помітно збільшилась кількість практичних досліджень проблеми формування «Я-концепції» у пубертатному періоді підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку поведінкових аспектів, зокрема проблем самоконтролю, особистісної саморегуляції, досліджень агресивної поведінки. Однак недостатньо

розробленою, але в той же час актуальною, залишається проблема дослідження та формування емоційного інтелекту загалом, можливості емоційного усвідомлення підлітком з порушеннями інтелектуального розвитку власних дій в певній емоційно складній чи напруженій ситуації. Не менш актуальним є питання психологічної допомоги підлітку з порушеннями розумового розвитку в контексті розуміння своїх емоцій, формування навичок вербалізації почуттів, навчання самоконтролю негативних переживань, формування та розвиток емпатії та багато інших практичних аспектів емоційного інтелекту. Важливим та актуальним також залишаються питання коректного супроводу не лише підлітка у перехідному віці, а й супроводу освітнього персоналу (класних керівників, психологів, соціальних працівників) та, найважливіше – родини, де виховується підліток.

Науково-категоріальний апарат характеризується коректним визначенням об'єкту, предмету, мети, завдань, теоретико-методологічного підґрунтя дослідження. Сформульовані завдання підпорядковані меті, засвідчують логічність та послідовність основних етапів дослідження. Серед них: теоретичний аналіз проблеми емоційного інтелекту особистості з позиції феноменологічного, системно-структурного, мультидисциплінарного, синергетичного підходів; визначення принципів, психологічних особливостей формування основних механізмів функціонування емоційного інтелекту підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку; розроблення комплексу психодіагностичних процедур, дослідження компонент емоційного інтелекту та теоретичне обґрунтування структурно-функціональної моделі становлення емоційного інтелекту досліджуваних підлітків; експериментальна перевірка моделі психологічного супроводу формування емоційного інтелекту підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

Поряд з цим в дослідженні представлена необхідна методична база його проведення – визначена експериментальна вибірка, окреслено напрями виявлення особливостей емоційного інтелекту та здійснено відповідні

науково обґрунтовані інтерпретації отриманих результатів. Здійснено диференціацію досліджуваного явища та відповідно представлено його характер у різних аспектах та встановлено різні змістовні контексти. Зокрема, представлено довільність та спадковість емоційного інтелекту, з одного боку, та його формування та можливість розвитку у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку – з іншого. Визначено психологічні механізми емоційного інтелекту досліджуваних підлітків, умови та чинники формування.

Основними здобутками теоретичного етапу дослідження, що представлено у **першому розділі** є розкриття дефініції «емоційний інтелект» через основи феноменологічного підходу, розкрито генезу походження категорії, проаналізовано основні моделі та здійснено спроби імплементації світового досвіду, надбання, доробки психологів у спеціальну психологію, зокрема щодо формування інтелекту у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Дослідження, здійснені у цьому розділі стали підґрунтям для реалізації емпіричного етапу та визначення провідних детермінант емоційного інтелекту, обґрунтування авторської моделі емоційного інтелекту тощо.

У **другому розділі** автор детально розкриває особливості підліткового віку – період, який найбільше потребує психологічного супроводу, а часом, активного втручання, зокрема підтримки осіб з порушеннями інтелектуального розвитку. У підлітковому віці відбувається активне формування особистості, а саме: поява таких новоутворень, як почуття дорослості, потреба в самоствердженні та становлення самосвідомості. Формування, становлення і розвиток особистості підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку проходить ті ж етапи, що й у підлітків з нормальним рівнем інтелектуального розвитку, лише дещо атипово та з уповільненою динамікою основних процесів. Це пов'язано зі здатністю підлітків до особистісної саморегуляції, становлення емоційно-вольової, поведінкової й комунікативної сфери.

Варто відмітити, що поряд із ґрунтовною теоретичною базою, яка детально окреслена в першому та другому розділах, Вовченко О.А. здійснено масштабне емпіричне дослідження емоційного інтелекту досліджуваних підлітків. Розроблено теоретичну модель емоційного інтелекту, виокремлено два типи компонент (альфа- та бета-), що впливають на формування емоційного інтелекту досліджуваних підлітків, окреслено їх складові і з метою детального опису особливостей стану емоційного інтелекту підлітків для кожного альфа-компоненту підібрано психодіагностичні методики дослідження (стандартизованого та проєктивного характеру). Відмітимо, що деякі компоненти автор аналізує, звертаючи увагу на вікові або на гендерні особливості формування емоційного інтелекту.

Позитивної оцінки заслуговує організація експерименту, що окреслено **у третьому розділі**, зокрема, чітко окреслені параметри дослідження, які визначалися як компоненти дослідницької моделі, обґрунтування методичного інструментарію, формування чисельної вибірки досліджуваних підлітків.

Відтак, феномен емоційного інтелекту розкрито автором через дві групи компонентів: альфа-компоненти та бета-компоненти, охарактеризовано рівні та показники компонент та умови їх актуалізації. Автором окреслено окремі методики дослідження для альфа-компонент (емоційної, поведінкової, комунікативної, когнітивної) та бета-компонент (соціальної/ архетипової та комунікативної). Особливої уваги заслуговує, окрім масштабності та тривалості проведеного експерименту, – його об'єм: кількість використаних стандартизованих тестових та проєктивних методик, застосованих для вивчення складових компонент емоційного інтелекту.

Новизною наукового доробку Вовченко О.А. є підхід до розуміння емоційного інтелекту, виявлення специфіки його прояву в підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Дисертантка неодноразово підкреслює, що емоційний інтелект – це феноменологічний конструкт, що є адаптивним механізмом пристосованості сучасної особистості до динамічного

середовища. Найважливішим аспектом емоційного інтелекту, як зазначено в дисертації, є когнітивна природа емоційного інтелекту. Емоція особистості, її знання та вміння науковець використовує як запоруку успішності соціальної адаптації, засвоєння основних життєвих компетенцій, а не навпаки, інтелект є базою для соціалізації. Емоційна сфера та «емоційний інтелект» презентується у дослідженні у якості важливого життєвого ресурсу, який допоможе нівелювати різницю в процесі адаптації між особистістю з низьким IQ та середнім IQ.

Цікавим аспектом дослідження є вивчення бета-компонент. Виокремлення такого аспекту як вплив на формування емоційного інтелекту підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку архетипу (визначення домінуючих архетипів в родині, де виховується підліток) та проведення досліджень впливу емоційного інтелекту освітян (що взаємодіють з підлітками) на емоційний інтелект власне особистості у пубертатному періоді. Доволі неординарним для вирішення проблеми формування емоційного інтелекту видається залучення автором теорії архетипів К. Юнга. Хоча певні положення і висновки щодо означеного аспекту дисертації (архетиповості і модерності у становленні підлітка з особливими потребами, дослідження впливу архетипів на психологічний супровід та психологічну допомогу родині дітей з атиповим розвитком) репрезентуються автором переважно як гіпотези, що потребують подальшого обґрунтування та глибинних досліджень.

Зрозумілим є той факт, що саме масштабність проблеми спонукала Вовченко О.А. залучити до дослідження і аналізу понятійного апарату такі категорії, як: детермінанти емоційного інтелекту, соціальний інтелект, емоційна культура, життєві компетентності, психолінгвістичні особливості емоційного інтелекту, архетип, архетиповість та модерність становлення особистості з порушеннями інтелектуального розвитку та багато інших.

Дисертанткою розроблено та апробовано в практичній діяльності мультикомплексний психологічний супровід формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку, що

представлено у **четвертому розділі** дисертаційного дослідження. Це також підсилює актуальність обраної проблеми для дослідження і вказує на її наукову новизну і виявляється в інтеграції індивідуальних і групових форм, елементів психологічної допомоги: психологічної корекції, психологічних терапевтичних сесій, тренінгової роботи в поєднанні з ігровою, просвітницькою діяльністю, розвивальними заняттями тощо. Також автором розроблено рекомендації батькам та рекомендації щодо організації системи роботи профільних фахівців освітніх установ з формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

Дисертація постає узагальненим підсумком виконаного дослідження, зосередженого не лише на аналізі наукової літератури щодо проблеми дослідження емоційного інтелекту, історичної ретроспективи проблеми, а в першу чергу практичних аспектів психології емоційного інтелекту підлітків з атиповим розвитком: особливостей психодіагностики емоційного інтелекту, специфіки формування психологічного супроводу підлітків, їх родин та освітян, окреслення умов та чинників, що сприяють формуванню та розвитку емоційного інтелекту як запоруки ефективної соціалізації у сучасний динамічний соціум.

Не викликає сумніву актуальність проведеного дослідження, оскільки кожний новий рік ставить перед психологами нові виклики – нове покоління дітей, підростаючих особистостей, підлітків, які часто кардинально різняться своїм світосприйняттям, емоційними реакціями на однакові події. Пубертатний період ускладнюється особливостями становлення особистості через вікову кризу. Відтак, кожний підліток і його родина потребує індивідуального підходу, оскільки кожна сім'я – це різні соціальної ситуації розвитку, різні архетипові образи виховання, як зазначає автор, різні проблемні ситуації, які потребують гнучкості, дитино центризму, сучасних методів й методик психологічної роботи.

Обрана автором методологія і інструментарій відповідають рівню сучасних наукових досліджень у психологічній науці. В роботі

здійснюється аналіз наукових підходів та положень, який засвідчує доцільність використання обраних автором психодіагностичних методик.

У роботі Вовченко О.А. наголошує, що емоційний інтелект не обумовлюється виключно інтелектуальними здібностями особистості, а має тенденцію до динамічного розвитку за умов своєчасного психологічного супроводу, який актуалізує структурні компоненти емоційного інтелекту підлітків. Цей факт автор підтверджує, порівнюючи результати психологічної діагностики експериментальних та контрольних груп, спростовуючи, що порушення інтелектуального розвитку знижує здатність підлітків до розуміння, сприймання та вербалізації емоцій, почуттів та переживань.

Поряд із загальною високою оцінкою дисертаційної роботи хочемо висловити окремі зауваження і побажання, які можуть слугувати підставою для дискусії, а саме:

1. Автором зазначено велику кількість задіяних досліджуваних: підлітки, батьки, освітяни. Чим аргументований такий широкий спектр вибірки і чи доцільним він був для дослідження емоційного інтелекту виключно категорії підлітків?

2. В роботі автором виокремлено поведінкову та комунікативну компоненту. Постає питання щодо логічності їх окремого існування та можливості об'єднання. На перший погляд це видається логічним і не вимагає такого дрібного розподілу. Відтак, постає наступне питання: чому поведінкова та комунікативна компоненти не об'єднані?

3. Питання надається на розсуд автора: чому не обрані назви провідні та спрямовуючі компоненти інтелекту, а представлені компоненти альфа та бета? Чим автор може пояснити такий вибір?

4. Чи доцільним є виокремлення та акцентуації в ході дослідження психолінгвістичного аспекту вивчення емоційного інтелекту окремим підрозділом?

5. Є певні недоліки в оформленні дисертації, які визначаються поодинокими порушеннями аналітико-синтетичного стилю викладу змісту роботи, тому не завжди простежуються причинно-наслідкові зв'язки між абзацами.

Утім, висловлені зауваження істотно не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації, яка є самостійним завершеним теоретико-експериментальним дослідженням і відповідає вимогам, що висуваються до докторських дисертацій.

Отже, вважаємо, що дисертація **Вовченко Ольги Анатоліївни „Феноменологія емоційного інтелекту підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку”** є фундаментальною науковою працею і робить вагомий внесок у теорію та практику сучасної спеціальної психології. Автореферат відображає основний зміст дисертації. Результати дослідження пройшли солідну апробацію та знайшли відображення у значній кількості публікацій. Дисертація є завершеною науковою працею, в якій отримано принципово нові теоретичні та емпіричні здобутки, а її автор - **Вовченко Ольга Анатоліївна** заслуговує присудження їй наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.08 – спеціальна психологія.

Офіційний опонент:

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри спеціальної освіти
Херсонського державного університету

С.Д. Яковлева

Підпис С. Д. Яковлева
підтверджую начальник ВК Кураси А. А.

